Volume - 6 (2025)
Special Issue - 1 (March)

RESEARCH HUB
International Peer-Reviewed Multidisciplinary E-Journal

ISSN
2582-9173

Website : www.researchhub.org.in/research-hub !! Email : researchhubjournal@gmail.com

प्रवासवर्णन : वाङ्मयप्रकाराची पार्श्वभूमी, स्वरूप आणि वाटचाल

सुभाष नागोराव किनकर
संशोधक

डॉ. गणेश भीमराव मोहोड
मार्गदर्शक
नारायणराव काळे स्मृती मॉडेल कॉलेज, कारंजा (घा), जि. वर्धा

प्रस्तावना :

प्रवासवर्णन, एक वैविध्यपूर्ण साहित्यप्रकार असून मराठी साहित्यात प्रवासवर्णन या वाङ्मप्रकाराने एक वेगळे आणि लक्षवेधी स्थान प्राप्त केले आहे. मानवी जीवनात प्रवासाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. **'चराति चरतो भग**:' जो चालू लागतो त्याचे भाग्य चालते असे काकासाहेब कालेलकर. ('हिमालयातील प्रवास' पृष्ठ २३८) या ग्रंथात वर्णन करतात. प्रवासवर्णन हे प्रवासवृत्ताच्या कक्षा सोडून ललित रूपाच्या कक्षेत केव्हा प्रवेश घेते याचा विचार करू लागल्यावर बरेच काही स्पष्टपणे जाणवते. प्रवासाच्या अनुभवांचा पुनर्शोध व शब्दांचे लालित्य यांची सांगड घालून वेधक व रंजक कलाकृतीची निर्मिती केली जाते. प्रवास करताना रचनात्मक वैशिष्ट्यांमुळे स्थळालाही महत्त्व व व्यक्तिमत्व प्रदान होत असते. प्रवास निर्माण करायच्या व्यक्ती वर्तुळामध्ये जशी पुढे— मागे संचित उभी असते तसेच स्थळांमध्ये ही परंपरा, संस्था यांची संचिते असते. स्थळाचे वर्णन करायच्या हेतूने मनात लहरी निर्माण करणे ही ललित लेखनातील प्रक्रिया घडवून स्थळांना वाङ्मयीन घाट लागू शकतो. प्राचीन मराठी वाङ्मयपेक्षा अर्वाचीन मराठी वाङ्मयात प्रवासवर्णनांची भरगोस निर्मिती झालेली आढळते. परंतु त्या निर्मितीमागे मराठी समीक्षने मात्र आजवर उपेक्षनेच पाहिले आहे असे मान्य करावे लागते,(प्रवासवर्णन : एक वाङ्मय प्रकार —वसंत सबनीस पृष्ठ ९).

येथे एक ललित वाङ्मय प्रकार या दृष्टीने मराठीतील प्रवासवर्णनाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रवासवर्णन : संज्ञा, संकल्पना आणि इतिहास :

प्रवासवर्णन संज्ञा:

प्रवासवर्णन = प्रवास . वर्णन (या दोन शब्दांचा मिळून झालेला नपुसकलिंगी जोडशब्द आहे.)

प्रवास = प्र . वस् (हा शब्द पुल्लिंगी सामान्यनाम असून तो प्र अधिक वस अशा मूळ संस्कृती धातूवरून साधीत झालेला आहे.) प्र = दूर य वस् = राहणे

प्रवासी = प्रवास करणारा, मुशाफर, पांथस्थ, उतारू (पुलिंगी सामान्यनाम, प्रवास या

शब्दावरून प्रवासी

१) स्वदेश सोडून अन्यत्र जाणे देशाटन, परदेशसंचार. २) परदेशात केलेला तात्पुरता वास, परदेशात प्रवास करताना राहणे. ३) परदेश (महाराष्ट्र शब्दकोश. य.रा.दाते(पृ. १९३६ पृ. २१३३)

''प्रवास वर्णन हे मुख्यत: एका व्यक्तीने प्रवासात पाहिलेल्या किंवा अनुभवलेल्या गोष्टीचे वर्णन असते.'' गंगाधर गाडगीळ

''मी पूर्वीची वारी केली ती जीवनाच्या वाटा निरनिराळ्या नादात चालणाऱ्या देशोदेशीच्या अनोळखी वारकऱ्यांना भेटावे म्हणून.'' पु. ल. देशपांडे

''प्रवासवर्णन ही एक गुण प्रक्रिया आहे प्रवास प्रदेश व प्रवासी यांच्या एकजीव होण्यातून ते आकार घेत असते.'' रा. भी. जोशी

''प्रवासवर्णन ही अनुभवांची निर्मिती असते.'' वा.ल. कुलकर्णी

प्रवासवर्णन संकल्पना, संकल्पनेचे मुख्य घटक:

प्रवासवर्णन संकल्पना ही एक साहित्यिक संकल्पना आहे. ज्यामध्ये प्रवासाचे वर्णन केले जाते. यामध्ये प्रवासाच्या अनुभवांचे, संस्कृतीचे, इतिहासाचे आणि सामाजिक परिस्थितीचे वर्णन असते.

- प्रवासाचे वर्णन
- अनुभवांचे वर्णन
- संस्कृतीचे वर्णन
- इतिहासाचे वर्णन
- सामाजिक परिस्थितीचे वर्णन

प्रवासवर्णन संकल्पनेचे प्रकार:

- यात्रा वृत्तांत
- संस्मरण
- डायरी
- प्रवासवर्णनात्मक कादंबरी

प्रवासवर्णन संकल्पनेचे महत्त्व:

- प्रवासाच्या अनुभवांचे वर्णन करणे
- संस्कृतीचे ज्ञान मिळवणे
- इतिहासाचे ज्ञान मिळवणे
- सामाजिक परिस्थितीचे ज्ञान मिळवणे

प्रवासवर्णन संकल्पनेची विशेषता:

- व्यक्तिगत अनुभव: प्रवासवर्णन हे लेखकाच्या व्यक्तिगत अनुभवावर आधारित असते.
- वर्णनात्मक शैली: प्रवासवर्णनात वर्णनात्मक शैलीचा वापर केला जातो.
- सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक माहिती: प्रवासवर्णनामध्ये सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक माहितीचा समावेश असतो.
- लेखकाचा दृष्टीकोन: प्रवासवर्णनामध्ये लेखकाचा दृष्टीकोन आणि विचार यांचा समावेश असतो.

प्रवासवर्णनाचा इतिहास:

प्रवासाच्या इतिहासाला अनंत काळाची जोड आहेत. वारंवार भूभ्रमण करून भूगोल विद्या वाढविणारे आपले जे प्रमुख भूगोलवेत्ते पुरानात आढळतात त्यात नारद मुनी, व्यासमुनी, दत्तात्रेय प्रभू, क्षत्रिय ब्राह्मणांच्या रूपातील परशुराम, पवनसूत हनुमान ही नावे सर्वांनाच परिचित आहेत त्यात व्यास व परशुराम आपल्याला विशेष विभूतीमुळे चिरंजीव राहिले आहेत.(काका कालेलकर, जीवनलीला पृष्ठ २३६). भारतीय संस्कृतीचे मूल्ये, संघटना प्रचाराचे कार्य व्यासांनी भरघोस प्रमाणात केल्याचे सहज लक्षात येते. इतिहासापासून ते आजतागायत प्रवासाचा इतिहास आपल्याला दिसून येतो आणि तो असाच पुढे सातत्याने चालत राहील यात तीळ मात्र शंका नाही. प्राचीन हिंदू लोकात म्हणजे सर्व समावेशक वैश्विक वृत्तीच्या पुरातन भारत देशात प्रवासाची चाल ही विविध हेतूंनी आणि कारणांनी केलेली दिसून येते. परकीय स्वाऱ्या, पर्यटना बरोबर पुरुषार्थ साधण्यासाठी, शुद्ध देशाटन, ('प्राचीन हिंदू लोकात प्रवासाची चाल' करसंदास मुळजी पृष्ठ २६ ते २८).

'साधू चलता मला पाणी बतावला' यातून साधू जर चालत गेला तर त्याची अध्यात्मिक उन्नती सोबतच त्याचा विकास साधतो तसेच पाणी वाहत असले की, त्यात वाहण्याची शक्ती सहजतेने येते. जीवनही प्रवासाने असे विकसित होते. जो चालू लागतो की त्याची भाग्य चालते.'' म्हणूनच प्रवास हा मानवी जीवनाची एक मूलभूत प्रेरणा आहे. प्रवास परंपरा भारतीय जीवनात प्रारंभिक काळापासून चालत येत आहे. या मागे जसे वैयक्तिक पाहणं होते तसेच भावनिक, सामाजिक, राजनैतिक सांस्कृतिक, धार्मिक कारणे होती. सुरुवातीला प्रवास क्षेत्र मर्यादित होते, पण पुढच्या काळात वेगवेगळ्या प्रकारच्या प्रवास वाहनांच्या प्राप्तीमुळे क्रमवार विकास होत जाऊन हे क्षेत्र आज प्रगत झाले आहे असा निष्कर्ष सहज लक्षात येतो.(डॉ. माधुर विलक्षण समीक्षक यांच्या निष्कर्षातून)

प्रवासवर्णनकार : लेखन सामग्री इत्यादीचा आढावा :

आपण प्रवासवर्णनकार लेखन सामग्रीचा आढावा घेतांना, ज्यामध्ये प्रवासाची योजना, प्रवासाचे अनुभव, स्थानिक संस्कृती, आणि प्राकृतिक सौंदर्य यांचा समावेश होत असतो. प्रवासवर्णनकार लेखनासाठी हे घटक अत्यंत महत्त्वाचे असून ते प्रवासाचे विविध पैलू आणि अनुभवांचे वर्णन करतात.

प्रवासवर्णनकार लेखन सामग्री साठी आणखी काही साहाय्यक सामग्री असू शकते:

- फोटो आणि व्हिडिओ
- मानचित्रे आणि नकाशे
- स्थानिक इतिहास आणि संस्कृती
- प्रवासाच्या टिप्स आणि सल्ले
- प्रवासाची योजना
- प्रवासाचे अनुभव
- स्थानिक संस्कृती
- प्राकृतिक सौंदर्य
- प्रवासाच्या खर्चाची माहिती
- प्रवासाच्या सुरक्षिततेची माहिती

प्रवासवर्णन वाङ्मय : मराठी साहित्यातील स्थान :

प्रवासवर्णन वाङ्मय हे मराठी साहित्यातील एक महत्त्वपूर्ण आणि लोकप्रिय प्रकटण आहे. यामध्ये लेखक आपला प्रवास, त्या प्रवासातील अनुभव, स्थानिक संस्कृती, परंपरा, लोकजीवन, निसर्ग, ऐतिहासिक स्थळे, आणि प्रवासातील विविध घटना, निरीक्षणे, विलोभनीय निसर्गदृश्ये या सर्वांचा तपशीलवार वर्णन करतो. प्रवासवर्णन वाङ्मयाने मराठी साहित्याला नवे आयाम दिले आहेत. आणि हे वाङ्मय अनेक दृष्टिकोनातून महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. प्रवासवर्णन वाङ्मय हे मराठी साहित्यात एक महत्त्वपूर्ण आणि रंगीबेरंगी प्रकार आहे. यात लेखकाने आपल्या प्रवासाच्या अनुभवांचे वर्णन केले आहे. प्रवासवर्णन वाङ्मयाचा जन्म जरी यूरोपीय साहित्याच्या प्रभावामुळे झाला असला, तरी मराठीत त्याचे स्थान महत्वाचे आहे. यामध्ये लेखक आपले साक्षात्कार, स्थलचित्रे, सांस्कृतिक संवाद, तिथल्या लोकजीवनाचा अभ्यास आणि विविध अनुभवांचे विवेचन करतो. प्रवासवर्णन वाङ्मय हे साहित्य प्रकाराच्या दृष्टीने एक महत्त्वाचा आणि रसपूर्ण प्रकार आहे. लेखक त्याच्या प्रवासातील मानसिक उन्नतीचा, संघर्षाचा आणि विचारांचा सुद्धा उल्लेख करतो. प्रवासवर्णन हे लेखकाचे वैयक्तिक अनुभव असतात, त्यामुळे त्यात त्याच्या निरीक्षणांचे, विचारांचे, भावनांचे वाचन करणाऱ्याशी थेट संबंध निर्माण होऊन वाङ्मयाचा जन्म होतो आणि प्रवासवर्णनला लालीत्याचे रूप प्राप्त होते यामुळे प्रवासवर्णन हे आपले स्थान मराठी साहित्यात निश्चित करते.

मराठी साहित्यात प्रवासवर्णनाचा प्रभाव: ज्ञानवर्धन: प्रवासवर्णन वाचकांना वेगवेगळ्या देशांच्या किंवा प्रांतांच्या संस्कृती, इतिहास, आणि निसर्गाची माहिती देते. मनोरंजन: वाचकांना नवी ठिकाणे अनुभवायला मिळतात आणि त्यातून प्रवासाचा आनंद मिळतो. सामाजिक बांधिलकी: विविध प्रांतांच्या जीवनशैलीबद्दल जाणून घेऊन सहिष्णुता आणि समज वाढवण्यास मदत होते.

१९३८ ते १९६५ — भरभराटीचा कालखंड :

'चहू बाजूनी कारंजेच कारंजे फुलावे' (अर्वाचीन मराठीतील प्रवासवर्णने १८०० ते १९६५ एक वाङ्मय प्रकार — वसंत सावंत) १९३८ ते १९६५ हा कालखंड प्रवासवर्णन वाङ्मयासाठी सुवर्णयुग ठरला. या काळातील प्रवासवर्णनांनी फक्त स्थळांचे वर्णन न करता, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून वाचकांना नवा अनुभव दिला. त्यामुळे हा कालखंड मराठी प्रवासवर्णन वाङ्मयाचा समृद्ध आणि बहुपेडी टप्पा मानला जातो. १९३८ ते १९६५ हा कालखंड प्रवासवर्णन वाङ्मयाच्या दृष्टिकोनातून भरभराटीचा आणि महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. या काळात अनेक मराठी लेखकांनी प्रवासवर्णन हे साहित्यप्रकार लोकप्रिय बनवला.

प्रवासवर्णन : एक ललित वाङ्मय प्रकार :

प्रवासवर्णन हा प्रकार वाचकांना नवीन अनुभव देतो आणि त्यांच्या कल्पनाशक्तीला नवे आयाम देतो. यातून वाचक प्रवासाची अनुभूती घेतो आणि त्या ठिकाणच्या सौंदर्याशी नाते जोडतो. प्रवासवर्णन म्हणजे प्रवासातले क्षण जपून ठेवण्याचा एक ललित मार्ग आहे. प्रवासवर्णन हा साहित्य प्रकार वाचकांना एखाद्या स्थळाचा अनुभव सजीवपणे देण्याची ताकद ठेवतो. हा ललित वाङ्मयाचा एक महत्त्वाचा प्रकार आहे. प्रवासवर्णन हा वाङ्मय प्रकार अस्सल अनुभवांवर आधारित असून त्यात लेखक स्वत:च्या प्रवासातील ठिकाणे, लोक, संस्कृती, निसर्गसौंदर्य, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि घटना यांचे वर्णन करतो. प्रवासवर्णन वाचताना वाचकाला त्या ठिकाणी प्रत्यक्ष जाऊन आलेल्या अनुभवाची अनुभूती मिळते. या प्रकाराच्या काही महत्त्वाच्या विशेषता पुढीलप्रमाणे आहेत:

- **प्रत्यक्ष अनुभवांवर आधारित वर्णन** : प्रवासवर्णन हे नेहमी लेखकाच्या वैयक्तिक अनुभवांवर आधारित असते. त्यामुळे त्याला जिवंतपणा आणि प्रामाणिकपणा असतो.
- **स्थळ आणि संस्कृतीचे सजीव चित्रण:** प्रवासवर्णनात लेखक विविध ठिकाणांची निसर्गसौंदर्ये, ऐतिहासिक स्थळे, स्थानिक खाद्यसंस्कृती, चालीरीती, भाषा आणि परंपरा यांचे बारकाईने चित्रण करतो.
- **वाचकांच्या कल्पनाशक्तीला चालना** : प्रवासवर्णनात वापरलेले शब्द, प्रसंगांचे वर्णन, आणि तपशील वाचकांच्या मनात चित्र तयार करतात, ज्यामुळे वाचकाला त्या ठिकाणी असल्याचा भास होतो.
- **नवीन ठिकाणांची ओळख** : हा प्रकार वाचकांना अपरिचित ठिकाणांची माहिती देतो आणि त्यांच्या जिज्ञासेला चालना देतो.
- **लेखकाच्या भावनिक छटा** : प्रवासादरम्यान लेखकाला आलेले अनुभव, त्याचे विचार, भावना, आणि त्यावर झालेले प्रभाव हे प्रवासवर्णनात स्पष्टपणे दिसून येतात.
- **साहित्यिक भाषेचा वापर:** प्रवासवर्णनाचा दर्जा वाढवण्यासाठी लेखक साहित्यिक भाषा, अलंकारिक शैली, आणि शब्दकळेचा वापर करतो.
- **प्रेरणादायी आणि माहितीपूर्ण** : प्रवासवर्णन वाचून वाचकाला प्रवास करण्याची प्रेरणा मिळते. तसेच, त्यात दिलेली माहिती उपयोगी ठरते.

- **कथात्मक शैली** : प्रवासवर्णनात कथा सांगण्याच्या शैलीचा वापर होतो. त्यात प्रसंग, संवाद, आणि घटना यांचे वर्णन क्रमवार मांडलेले असते.
- **समाजजीवनाचे प्रतिबिंब** : प्रवासादरम्यान लेखकाला स्थानिक लोकांचे जीवन, त्यांच्या समस्या, आनंद, आणि संघर्ष यांची झलक मिळते, ज्यामुळे समाजाचे दर्शन घडते.
- **आनंददायी अनुभव** : प्रवासवर्णन वाचताना वाचकाला मनोरंजन मिळते आणि त्याचबरोबर ज्ञानवर्धनही होते. प्रवासवर्णन हा प्रकार केवळ माहिती देण्यापुरता मर्यादित नसून, तो वाचकाच्या मनात नवनवीन ठिकाणी जाण्याची आणि जग पाहण्याची उत्सुकता निर्माण करतो.

प्रवासवर्णन: लेखनामागील लेखकाची भूमिका :

लेखकाची भूमिका प्रवासवर्णनाला प्रामाणिक, सजीव आणि प्रेरणादायी बनवते. लेखकाच्या भूमिकेचे काही महत्त्वाचे पैलू पुढीलप्रमाणे आहेत: प्रवासाचे अनुभव सांगणे, स्थानिक संस्कृतीचे वर्णन ,प्राकृतिक सौंदर्याचे वर्णन, प्रवासातील आव्हाने आणि अनुभव, स्थानिक लोकांचे जीवन, निरीक्षकाची भूमिका, अनुभवी मार्गदर्शक, संवेदनशील कथनकर्ता, कल्पकतेचा उपयोग करणारा, संशोधकाची भूमिका, वाचकाला जोडणारा दुवा.

प्रवासवर्णन वाङ्मयाची वैशिष्ट्ये :

- भौतिक आणि सांस्कृतिक चित्रण
- वैयक्तिक अनुभवांचा समावेश
- निसर्गाचे, स्थळांचे सजीव चित्रण
- भाषेतील चित्रमयता आणि प्रवाह
- सांस्कृतिक आणि सामाजिक दृष्टिकोन
- रोचकता आणि आनंददायी अनुभव
- सांस्कृतिक आणि सामाजिक संवाद
- गहरी अंतर्दृष्टी
- नैतिक आणि तत्त्वज्ञानात्मक दृष्टिकोन
- प्रत्यक्ष अनुभवाचा आधार
- वर्णनशैलीची रसभरता
- स्थानिक संस्कृती आणि परंपरेचे चित्रण
- प्रकृतीचे आणि निसर्गाचे वर्णन
- ऐतिहासिक आणि सामाजिक संदर्भ
- प्रेरणा आणि माहितीचा स्रोत
- भावनात्मक दृष्टिकोन
- विविधतेचे दर्शन

- शिक्षणाचे माध्यम

विकास :

१. प्राचीन काळ: प्रवास वर्णन मुख्यत: धार्मिक, ऐतिहासिक व सांस्कृतिक विषयांवर आधारित असे. भटकंती आणि तीर्थयात्रांच्या संदर्भाने लिहिले गेलेले वर्णन वाचकांसाठी प्रेरणादायी ठरायचे.

२. मध्ययुग: साधूसंत व व्यापाऱ्यांनी लिहिलेली प्रवास वर्णने वाचकांना भिन्न देशांतील जीवनशैली, परंपरा व निसर्ग यांचा परिचय करून देत. उदाहरणार्थ, इब्न बतूता आणि ह्वेनसाँग यांचे प्रवास वर्णन महत्त्वाचे मानले जाते.

३. आधुनिक काळ: प्रिंटिंग प्रेसमुळे प्रवास वर्णनाला अधिक प्रसिद्धी मिळाली. मराठीत बालगंगाधर टिळक, र. धों. कर्वे यांसारख्या लेखकांनी प्रवास वर्णन या प्रकारात योगदान दिले. लेखनात नवनवीन शैलींचा समावेश होऊन, प्रवास वर्णने केवळ ठिकाणांचे वर्णन न राहता व्यक्तीगत अनुभव, भावनात्मक परिवर्तन, आणि सामाजिक संदर्भ यांचा शोध घेणारी बनली.

४. आधुनिक माध्यमांचा प्रभाव: डिजिटल युगात ब्लॉग, व्हलॉग आणि इतर माध्यमांतून प्रवासवर्णनाला नव्या पिढीकडून अधिक प्रतिसाद मिळत आहे. यामुळे व्यक्तिश: अनुभवांसोबतच, दृश्य—श्राव्य माध्यमातून जगभरातील ठिकाणे अधिक प्रभावीपणे सादर केली जात आहेत.

वाटचाल :

इ. स. १८०० ते १८७५ मधील प्रवासवर्णने

१) इंग्लंड देशाचे वर्णन :नाना नारायण २) श्री काशी प्रकाश :शामराव मोराजी ३) जल पर्यटनाचे वृत्तांत स. ग. लेले ४) गोकर्ण महाबळेश्वराचे यात्राप्रकरणी वृत्तांत : ज.वि. क्षत्री ५) इंग्लंडतील प्रवास : भा. ह. भागवत ६) राणीचे पुस्तक : ग. मो.पितळे ७) काशीयात्रा: ह.ग.पटवर्धन

इ. स. १८७५ ते १९०० मधील प्रवासवर्णान :

१) इंग्लंडचा प्रवास : भाग पहिला पंडित रमाबाई २) माझा प्रवास : गोडसे भटजी ३) तीर्थयात्रा प्रबंध : ग.स. लेले ४) थोडासा प्रवास : गो.बा. जोशी ५) मद्रास, सिलोन व ब्रह्मदेश येथील प्रवास : लोकमान्य टिळक ६) यात्रा कल्पकता : गौरीशंकरशास्त्री अनंतशास्त्री ७) विलयातचा प्रवास: रा.भ.पावगी ८) माथेरानचा प्रवास : रामराव मधुसतं कोठारे

इ. स. १९०० ते १९२० मधील प्रवासावर्णन :

१) आमचा जगाचा प्रवास: पार्वतीबाई चिटणीस २) माझा युरोपातील प्रवास: पा. दा गुणे ३) आमचा विलायचा प्रवास: माईसाहेब घोरपडे , इतर काही प्रवासवर्णन.

इ. स. १९२० ते १९४० मधील प्रवासवर्णने :

१) प्रवास वृत्तमाला: गो.ची भाटे २) विलायती बातमीपत्रे: न. ची केळकर ३) मुसलमानी मुलाखतीतील मुशाफरी :श्री रानाटेकर ४) थालिपीठ : ग. स मराठे ५) युरोपचा प्रवास : पां. वा. काणे , इतर काही प्रवासवर्णन

इ. स. १९४० ते १९६५ मधील प्रवासवर्णन :

१) अनंत काणेकरांची : 'धुक्यातून लालताऱ्याकडे', 'आमची माती आमचे आकाश', 'निळे डोंगर तांबडी माती', 'सोनेरी उन्हात पाचुची बेटे', 'रक्ताची फुले', 'खडक कोरतात आकाश'

२) काकासाहेब कालेलकरांची : ''लोकमाता अर्थात भारत वर्षातील' 'हिमालयातील प्रवास', 'आमच्या देशाचे दर्शन', 'भक्ती कुसुमे', 'लाटांचे तांडव', 'जीवनलीला

३) रा. भी. जोशी : 'वाटचाल', 'मजल दर मजल'

४) प्रा. गंगाधर गाडगीळ :'गोपुरच्या प्रदेशात'. 'सातासमुद्रापलीकडे'

५) पु.ल. देशपांडे :'अपूर्वाई', 'पूर्वरंग'

६) प्रभाकर पाध्ये : 'नवे जग नवी शिविजे', 'अगस्तीच्या अंगणात'. 'उडता गालिचा', 'तिकोनामा', ''हिरवी उन्हें'

समारोप :

प्रवासवर्णन हा साहित्याचा एक महत्त्वाचा प्रकार असून तो लेखकाच्या प्रवासातील अनुभवांचे भावपूर्ण चित्रण सादर करतो. प्रवास हा मानवाच्या जीवनातील एक महत्त्वाचा भाग असून, तो केवळ ठिकाणापर्यंत पोहोचण्यापुरता मर्यादित नसतो, तर तो ज्ञान, अनुभव, संस्कृती आणि नवनवीन विचार यांचा संगम घडवतो. भारतीय वाङ्मयात प्रवासवर्णनाचा उगम रामायण आणि महाभारत यांसारख्या ग्रंथांमध्ये दिसतो. त्या काळातील प्रवास धर्म, ज्ञानार्जन, तीर्थयात्रा आणि संस्कृतींचा शोध यासाठी होत असे. मध्ययुगात साधुसंत, व्यापारी, राजदूत यांचे प्रवासवर्णन दस्तऐवजाच्या स्वरूपात उपलब्ध होते. आधुनिक काळात लेखनशैलीत बदल होऊन, प्रवास वर्णन हे अनुभवकथन, निरीक्षण, विचारधारा आणि सौंदर्यशास्त्र यांच्या एकत्रित रूपात आले. प्रवासवर्णन हा वाङ्मय प्रकार कालानुरूप विकसित होत गेला आहे. तो केवळ मनोरंजनासाठी नसून, विविध संस्कृतींमधील सामंजस्य, जागतिक दृष्टीकोन, आणि व्यक्तीगत समृद्धी साधणारा साहित्य प्रकार ठरला आहे. प्रवासवर्णन आजही

मानवी जिज्ञासेला उत्तर देत राहते आणि त्याचा विस्तार भविष्यकालीन नवकल्पनांमुळे अधिकच होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- सावंत, डॉ. वसंत, 'प्रवासवर्णन : एक वाङ्मयप्रकार, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई प्र.आ., १९८७
- गाडगीळ, गंगाधर, 'साहित्याचे मानदंड', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प. आ., १९६२.
- दाते, य. रा. व इतर संपा., महाराष्ट्र शब्दकोश, इ. स. १९३६, १९३८.
- कुळकर्णी वा. ल., ''वाटचाल'च्या निमित्ताने ' प्रस्तावना, 'वाटचाल' दु. आ., मौज प्रकाशन, मुंबई, १९६६
- कालेलकर, काका— जीवनलीला, अनु. नरेश मंत्री, पॉप्युलर बुक डेपो, मुंबई—७, प. बा., १९५८.
- काणेकर, अनंत — च. आ., १९६७. धुक्यातून लाल तान्याकडे', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई—३४
- जोशी, रा. भि., 'बाटचाल', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई—४, दु. बा., १९५६.
- गाडगीळ, गंगाधर — सातासमुद्रापलीकडे, सुविचार प्रकाशन मंडळ—पुणे २, नागपूर—१, दु. आ., १९६४
- पु.ल. देशपांडे — अपूर्वाई — पूर्वरंग
- पाध्ये, प्रभाकर, 'तोकोनोमा', पॉप्युलर बुक डेपो, मुंबई ७, ती. आ, २०१२.
- प्रभाकर पाध्ये — हिरवी उन्हे — १९६४. पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई इ.स. १९६४
- करसंदास मुळजी —'प्राचीन हिंदू लोकात प्रवासाची चाल'